2021, Issue 28, pages: 43-60 | <https://doi.org/10.18662/upalaw/65>

Brexit - Between the Ideology of Euroscepticism and the 'Innocence' of the Treaty on European Union

[Brexit – între ideologia euroscepticismului și „inocența” Tratatului privind Unirea Europeană]

Cristian BOCANCEA¹

¹ Professor Ph.D., “Petre Andrei”

University of Iași, Romania.

E-mail: acbocancea@yahoo.com

Abstract: *Built on the values of freedom and prosperity, democracy and peace, the European Union has created over time a huge constitutional framework, culminating in the Lisbon Treaty, adopted in 2007 and known as the Treaty on European Union. It reflected the will of the then 27 Member States to live together in a cohesive society, guided by the principle of subsidiarity, and to offer neighboring countries the opportunity to join the Union. As regards EU enlargement, the procedure was laid down in principle in Article 49 TEU; for reasons of symmetry, the Treaty introduced Article 50 to cover the possible scenario of a Member State leaving the Union. Although no one expected it, Article 50 TEU was activated by the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland following a referendum on the so-called Brexit in the summer of 2016. At the beginning of 2020, after lengthy negotiations, the British - Eurosceptics who had made a discordant note for 43 years in the implementation of common policies - effectively left the EU, hoping for a better life and leaving us to reflect on the "innocence" of a treaty article drafted from too much democracy.*

Keywords: *Brexit, Lisbon Treaty, Article 50.*

How to cite: Bocancea, C. (2021). Brexit - Between the Ideology of Euroscepticism and the 'Innocence' of the Treaty on European Union. *Anuarul Universității “Petre Andrei” din Iași, Fascicula: Drept, Științe Economice, Științe Politice*, 28, 43-60. <https://doi.org/10.18662/upalaw/65>

1. Introducere

Uniunea Europeană este rezultatul unui proces complicat și îndelungat de identificare a unei soluții pentru a pune capăt numeroaselor și sângeroaselor conflicte armate în care s-au angajat statele continentului nostru, din vremea primelor regate feudale (secolele IX-XI), până la mijlocul veacului XX. Proiectul european pus în operă după terminarea conflagrației mondiale (1939-1945) a vrut să reprezinte o alternativă democratică și prosperă la modelul sovietic de organizare socială și politică, ce devenise foarte atractiv în rândul proletariatului și al unei părți a clasei intelectuale occidentale, pe fondul sărăciei și al instabilității politice din primul deceniu postbelic.

În privința istoriei conflictuale a țărilor europene, trebuie precizate două aspecte majore: unul constă în diversitatea motivelor de conflict – de la competiția economică, proiectată în strategiile colonialiste ale națiunilor „maritime” în epoca modernă, până la disputa religioasă care i-a opus pe catolici și pe protestanți; celălalt rezidă în stabilirea, pe durată lungă, a unor opoziții „clasicizate” între națiunile vestice, pe axa franco-britanică, apoi pe cea franco-germană, în pofida profundelor conexiuni/înrudiri existente între respectivele popoare încă de dinaintea erei carolingiene. În fapt, europenii din zona centrală și apuseană s-au luptat între ei vreme de sute de ani pentru a-și impune dominația economică și confesiunea religioasă, pigmentându-și conflictul cu animozități și antipatii de factură etno-culturală sau familial-dinastice. Acestor clivaje, li s-a adăugat unul de natură ideologică, opunând democrația liberală și așa-numita „democrație populară”. Dacă acestui mozaic de diferende îi adăugăm pluralismul etnic, lingvistic și cultural al popoarelor care trăiesc în spațiul european, din Insulele Britanice până în stepa rusă, vom obține imaginea completă a unui continent greu de pacificat.

Când vine vorba despre prosperitate, Europa a avut mereu premisele naturale pentru a o obține, în condiții de liber schimb și de promovare a inițiativei private. Protecționismul, blocarea accesului la resurse și tehnologie, dirijismul economic și neglijarea mediului, împreună cu exploatarea dură a forței de muncă, au constituit însă piedici serioase în calea unei societăți îmbelșugate, drepte și reziliente. De aceea crearea Uniunii Europene a fost, și în această materie, soluția pentru o comunitate dezvoltată, în care primează competiția și performanța, în tandem cu valorile solidarității și subsidiarității.

Creată ca un club restrâns de șase națiuni, care hotărâseră să-și pună în comun resursele de cărbune și oțel, viitoarea Uniune Europeană s-a dezvoltat treptat (începând din 1951, când s-a constituit CECO), prin aderarea altor state din

Europa de Vest și apoi Meridională și Nordică, pentru ca următorul mare val de extindere să includă predilect țări ale Europei Centrale și Răsăritene, proaspăt eliberate de comunism. Devenită o mare piață și un spațiu de libertate și democrație, Uniunea Europeană părea să evolueze doar în sensul creșterii teritoriale și demografice, țările din proximitatea ei având acorduri de asociere sau chiar tratative avansate de aderare.

În mod straniu, însă, în anul 2016 s-a petrecut un eveniment care a șocat Europa. După ce reușise să negocieze noi clauze de tratament special în cadrul Uniunii, guvernul conservator al Marii Britanii a declanșat un referendum pentru ca cetățenii Regatului Unit să se pronunțe asupra unei eventuale ieșiri din UE, în baza articolului 50 din Tratatul de la Lisabona (Parlamentul European, 2009). Premierul David Cameron se aștepta la victoria „taberei pro-europene”; dar calculele lui s-au dovedit greșite: propaganda naționalist-populistă a făcut ca 51,9% dintre votanți să decidă părăsirea Uniunii. După acest șoc și după o perioadă în care mulți oameni politici credeau că referendumul nu va avea consecințe practice, Guvernul de la Londra a anunțat, printr-o scrisoare adresată Consiliului European (29 martie 2017), că Regatul Unit se va retrage din UE, activând astfel art. 50 din Tratatul privind Uniunea Europeană. Consiliul European și-a desemnat, la rândul său, echipa de negociere pentru Brexit și a autorizat negocierile (22 mai 2017). După complicate tratative, cu amânări succesive, procesul s-a finalizat la sfârșitul anului 2020, iar Regatul Unit a ieșit de facto și de jure din Uniunea Europeană începând cu 1 ianuarie 2021. Iată că un articol pentru „situații excepționale” (inclus în Tratatul de la Lisabona din rațiuni de simetrie – orice intrare presupune și o ieșire) a făcut posibilă o criză de creștere fără precedent pentru Uniunea Europeană!

2. Scurtă istorie a Tratatelor UE

Crearea unei Europe unite a presupus, înainte de toate, un puternic curent ideologic al păcii și al reconcilierii între națiunile apusene, după trecerea lor prin cumplita experiență a războiului care sfâșiasse continentul în perioada 1939-1945. Astfel, la puțină vreme după semnarea Tratatelor de Pace de la Paris (10 februarie 1947), importanți lideri occidentali au lansat ideea unei grabnice reconcilierii și reconstrucții, pentru a nu mai lăsa loc, în viitor, altor conflicte militare. În acest sens s-au pronunțat figuri emblematice ale politicii, precum Lordul Winston Churchill (fost premiei britanic în timpul celui de-al Doilea Război Mondial), Robert Schuman (ministru de externe al Franței în anii '50), Konrad Adenauer (primul cancelar al Republicii Federale Germania, din 1949 până în 1963), Alcide De Gasperi (premier

și ministru de externe italian în vremea inițiativei de unificare europeană) și mulții alții, animați de teoria lui Jean Monnet, care afirmase că statele europene – prea mici pentru a putea asigura fiecare pe cont propriu pacea și prosperitatea popoarelor lor – ar trebui să renunțe la modelul tradițional suveranist, pentru a coopera într-o structură de integrare politico-economică federală (sau cel puțin interguvernamentală).

Unii dintre cei enumerați aveau experiențe personale care îi îndreptau ideologic spre unitatea europeană¹ ; alții priveau lucrurile din perspectivă rațional-pragmatică, înțelegând nevoia de instituire a unor mecanisme de pace și cooperare² . Dar adeziunea la o idee nobilă nu era suficientă pentru ca lucrurile să evolueze în sensul păcii perpetue; era, așadar, nevoie de formalizarea voinței politice a liderilor țărilor fondatoare în termenii unor tratate.

Evaluând în corpore tratatele care au structurat construcția europeană de-a lungul a șapte decenii, Profesorul Constantin Manolache arăta că: „tratatele europene nu formează o compoziție coerentă, purtând amprenta unui puternic pragmatism. Reformele lor succesive nu au modificat fundamental această situație inițială: ele au răspuns, mai întâi, la necesitatea adaptării instituțiilor și procedurilor decizionale ale Comunităților Europene în extinderea competențelor lor și apoi în creșterea numărului de State membre (Bocancea, 2004). Reformele tratatelor au vizat, în esență, să reevalueze locul Statelor membre în cadrul instituțional, să revadă relațiile interinstituționale, să simplifice funcționarea UE și să clarifice obiectivele și valorile europene” (Manolache, 2018, p. 388).

Primul dintre tratate s-a semnat la Paris, pe 18 aprilie 1951. Țările semnatare – Belgia, Franța, Germania Federală, Italia, Luxembourg și Olanda – au creat, cu acel prilej, Comunitatea Europeană a Cărbunelui și Oțelului (CECO) (EUR-Lex, 2002). Nu întâmplător au convenit să-și pună în comun și sub control reciproc producția de cărbune și de oțel, căci tocmai aceste două elemente economice erau fundamentale pentru industria de război. Pentru a supraveghea această producție sensibilă și a pune în aplicare și alte măsuri de liberalizare comercială, a fost creată o

¹ De exemplu, Robert Schuman se născuse cetățean german și devenise cetățean francez după retrocedarea Alsaciei și Lorenei; Alcide De Gasperi se născuse în Tirolul de Sud administrat de austrieci și cedat apoi Italiei (în 1918). Pentru ei, era încă vie în memorie disputa teritorială ce risca să precipite națiunile vecine în noi conflicte armate.

² Jean Monnet gândea lucrurile din unghiul comerciantului de coniac, ce se ocupase în vremea războiului de coordonarea logistică a aprovizionării frontului de către americani și britanici; Adenauer – fost primar al Kölnului, dat jos de fasciști, repus în funcție de americani, apoi înlăturat de englezi – a înțeles, din postura de cancelar, că Germania nu putea să prospere decât reconciliindu-se cu inamicul său tradițional (Franța) și cooperând cu ceilalți vecini.

Înaltă Autoritate (alcătuită din personalități independente, desemnate de cele șase guverne împreună). În sprijinul ei, s-a instituit un Comitet consultativ (format din 30-51 de comercianți și industriași din țările membre, desemnați de Consiliul de Miniștri). O altă instituție europeană de început a fost Adunarea comună (parlamentară), alcătuită din reprezentanți ai parlamentelor naționale și având rol de supraveghere a Înaltei Autorități. Consiliul de Miniștri, format din reprezentanții guvernelor celor șase state, avea rolul de a armoniza politicile guvernelor naționale cu cele ale Înaltei Autorități. Tot prin Tratatul de la Paris din 1951 s-a creat și Curtea de Justiție (cu 7 judecători și 2 avocați generali desemnați de statele membre). Iată, așadar, o arhitectură completă pentru o construcție supra-etatică interguvernamentală.

Pentru a se depăși cadrul relativ îngust al integrării economice în materie de cărbune și oțel (concepute ca bază a păcii franco-germane), s-au adoptat alte două tratate, la Roma, pe 25 martie 1957: Tratatul de instituire a Comunității Economice Europene (rebotezat ulterior, în 1992, Tratat de instituire a Comunității Europene) (EUR-Lex, n.d.b), respectiv Tratatul de instituire a Comunității Europene a Energiei Atomice (CEEa sau Euratom) (EUR-Lex, n.d.a). Cele două noi documente au intrat în vigoare la 1 ianuarie 1958, accelerând integrarea economică a țărilor semnatare, prin crearea unei piețe comune bazate pe aplicarea celor patru libertăți devenite emblematice pentru UE: circulația bunurilor, circulația capitalurilor, a serviciilor și a forței de muncă.

În perspectivă istorică, Tratatul CECO și celelalte două semnate pe 25 martie 1957 vor fi privite ca un „pachet” comun – Tratatul de la Roma. Important este de menționat și faptul că structurile instituționale executive create prin cele trei tratate au funcționat distinct, independent (în pofida suprapunerilor de competențe) până pe 1 iulie 1967, dată la care au intrat în vigoare prevederile Tratatului de fuziune de la Bruxelles (semnat pe 8 aprilie 1965) (EUR-Lex, 1967). În baza Tratatului de la Bruxelles (numit și Tratatul de instituire a unui Consiliu unic și a unei Comisii unice a Comunităților Europene³), au fost create instituțiile europene care funcționează și în prezent: Comisia Europeană și Consiliul European (***, 2020).

Aprofundarea integrării a cunoscut o nouă etapă, odată cu adoptarea Actului Unic European, la 17 februarie 1986. Intrat în vigoare pe 1 iulie anul următor, Actul unic (EUR-Lex, 1987) a operat prima mare modificare în textele tratatelor

³ Când se vorbește despre „Comunitățile Europene”, se au în vedere: Comunitatea Economică a Cărbunelui și Oțelului (creată în 1951); Comunitatea Economică Europeană și Comunitatea Europeană a Energiei Atomice (create în 1957).

fondatoare, în sensul extinderii competențelor instituțiilor europene și a votului cu majoritate calificată. Scopul acestui aranjament politic a fost crearea unei piețe unice europene, începând din 1992, eliminându-se toate barierele netarifare din calea comerțului și investițiilor intracomunitare. În plan politic, Parlamentul European a primit pentru prima oară un rol important în procesul de legiferare, dar s-a întărit și rolul Consiliului European. Actul unic a pus un mare accent pe cooperarea politică și pe armonizarea reală a legislațiilor celor 12 state membre.

Progresele înregistrate pe calea integrării, în baza Actului unic, au făcut posibilă adoptarea Tratatului de la Maastricht, din 7 februarie 1992 (EUR-Lex, 1992). Acest tratat poate fi privit ca „act de naștere al Uniunii Europene”, căci el consacră acest nou nume, fără a le elimina însă pe cele ale „comunităților” anterior instituite (CECO – 1951, CEE și Euratom – 1957), care sunt incluse într-o formulă mai largă de cooperare. Prin Tratatul de la Maastricht, Uniunea Europeană își definește cei trei piloni ai săi: Comunitățile Europene; Politica Externă și de Securitate Comună (PESC) și Cooperarea Polițienească și Judiciară în Materie Penală (CPJMP, denumită ulterior Justiție și Afaceri Interne – JAI).

Deși Tratatul de la Maastricht a creat condițiile consolidării construcției europene (pe palierul uniunii economice și monetare, al PESC-ului și JAI-ului, al cetățeniei europene și al democratizării deciziei – prin echilibrarea puterii Parlamentului și a Consiliului de Miniștri, precum și prin crearea Comitetului Regiunilor), este important de menționat faptul că, în procesul de ratificare de către statele membre, au apărut unele probleme de ordin constituțional, dar și altele de acceptare de către națiuni a întăririi rolului UE (prefigurând, într-un anume fel, referendumul pentru Brexit din 2016). Astfel, Tratatul a fost ratificat relativ ușor din perspectivă procedurală și cu o majoritate confortabilă de către parlamentele Belgiei, Greciei, Italiei, Luxemburgului și Olandei. În cele două țări iberice a fost necesară o prealabilă modificare a constituțiilor. Franța a organizat un referendum (20 septembrie 1992), în care doar 51,05% dintre cei prezenți la urne au fost în favoarea tratatului, dând astfel mari emoții politicienilor pro-europeni. Danemarca a avut nevoie de un al doilea referendum (18 mai 1993) pentru a aproba Tratatul (obținând un procent relativ mare, de 56,8%). Marea Britanie a pus probleme încă din timpul negocierii Tratatului, în tradiția ei de respingere a unei integrări accentuate, solicitând numeroase concesii și excepții; în final, cu mare greutate, a ratificat documentul la 2 august 1993.

Schimbările operate în cadrul instituțional al Uniunii Europene la începutul ultimului deceniu al mileniului trecut au vizat, într-o anumită măsură, posibilitatea

extinderii Uniunii către spațiul țărilor proaspăt eliberate de comunism. Multe dintre acestea demaraseră proceduri de apropiere de UE, fiind „țări asociate”⁴.

Pentru a se da o mai mare capacitate de acțiune Uniunii, după previzibila ei extindere spre Est, liderii europeni au semnat un nou tratat, la Amsterdam, pe data de 2 octombrie 1997. Tratatul de la Amsterdam (EUR-Lex, 1997) a intrat în vigoare la 1 mai 1999, fiind perceput, pe de o parte, ca documentul care creștea prerogativele Parlamentului European, iar pe de altă parte ca acela care institua „spațiul de libertate, securitate și justiție” (prin integrarea în actele comunitare a Acordului de la Schengen, din 14 iunie 1985).

Pe 26 februarie 2001, șefii de stat și de guvern din țările UE au semnat, la Nisa, un nou tratat care să asigure buna funcționare a instituțiilor comunitare după ce se vor fi integrat zece noi state (Republica Cehă, Cipru, Estonia, Ungaria, Letonia, Lituania, Malta, Polonia, Slovacia și Slovenia – în luna mai 2004; Bulgaria și România – în ianuarie 2007). Tratatul de la Nisa (EUR-Lex, 2001) a redimensionat Parlamentul European (numărul membrilor crescând la 732) și a redus la 1 numărul de comisari pe care îl dă fiecare țară membră; a extins votul cu majoritate calificată în Consiliul European (adică șefii de stat și de guvern care aprobă un document să reprezinte cel puțin 62% din totalul populației UE) la mai multe domenii: combaterea discriminării, libertatea de mișcare a cetățenilor Uniunii, cooperarea judiciară, chestiunile civile, acordurile internaționale privind serviciile și proprietatea intelectuală, politica industrială, economia, cooperarea tehnică și financiară cu state terțe etc. Au fost operate și câteva schimbări în materie de justiție (extinzându-se competențele Tribunalului de Primă Instanță și diversificându-se formulele de lucru ale Curții de Justiție a UE – camere de 3 sau de 5 judecători, Marea Cameră de 11 judecători și Plenul Curții, cu câte un judecător din fiecare țară).

Toate statele membre au ratificat Tratatul de la Nisa (EUR-Lex, 2001) prin votul parlamentelor naționale, cu excepția Irlandei, care i-a dat inițial un vot negativ de 53,87%, prin referendum, în iunie 2001; după mai bine de un an de dezbateri naționale, la 19 octombrie 2002 s-a desfășurat al doilea referendum irlandez, prin care 62,89% din cetățeni au votat ratificarea Tratatului de la Nisa (adoptat apoi și de legislativul de la Dublin). După încheierea ratificărilor din statele membre, Tratatul a

⁴ Primele acorduri de asociere au fost semnate în 1991 cu Ungaria, Polonia și Cehoslovacia (ultimul fiind înlocuit, după separarea celor două republici, cu acorduri separate cu Cehia și Slovacia). Au semnat acorduri de asociere și țări precum Bulgaria, Cipru, Estonia, Letonia, Lituania, Malta, România, Slovenia și Turcia.

intrat în vigoare începând cu data de 1 aprilie 2003; lucrurile erau astfel pregătite pentru marele val de extindere din 2004.

După ce Uniunea Europeană a ajuns o mare construcție democratică alcătuită din 27 de state, a fost adoptat Tratatul de la Lisabona (EUR-Lex, 2007), semnat de reprezentanții statelor membre pe data de 13 decembrie 2007 și intrat în vigoare la 1 ianuarie 2009. După acea dată, Uniunea Europeană a dobândit actuala ei configurație instituțională, pe care unii specialiști (dar și mulți politicieni) o critică pentru un anumit „deficit de democrație” (Moravcsik, 2003) (din cauza prerogativelor mai mari ale Consiliului UE și ale Comisiei Europene, în raport cu Parlamentul European, în pofida mai noilor mecanisme de codecizie).

Dincolo de limitele sale evidente, arhitectura europeană de cooperare, securitate comună, democrație și prosperitate este singura structură de acest gen din întreaga istorie umană; spre deosebire de toate celelalte mari construcții supraetnice (federale) moderne și contemporane, UE nu a rezultat din cuceriri militare, ci din efortul de a elimina conflictele militare dintre națiuni, așa cum bine sublinia José Manuel Durão Barroso într-un discurs din anul 2012.

3. Articolul 50 al Tratatului privind Uniunea Europeană. Conținut și semnificații

Tratatul de la Lisabona de modificare a Tratatului privind Uniunea Europeană și a Tratatului de instituire a Comunității Europene a operat, printre alte modificări, introducerea unui articol (denumit inițial 49A) referitor la posibilitatea ieșirii din UE a unui stat membru. În versiunea consolidată a Tratatului privind Uniunea Europeană, articolul 49A a devenit articolul 50, din care cităm câteva prevederi:

„(1) Orice stat membru poate hotărî, în conformitate cu normele sale constituționale, să se retragă din Uniune.

(2) Statul membru care hotărăște să se retragă notifică intenția sa Consiliului European. În baza orientărilor Consiliului European, Uniunea negociază și încheie cu acest stat un acord care stabilește condițiile de retragere, ținând seama de cadrul viitoarelor sale relații cu Uniunea. Acest acord se negociază în conformitate cu articolul 218 alineatul (3) din Tratatul privind funcționarea Uniunii Europene. Acesta se încheie în numele Uniunii de către Consiliu, care hotărăște cu majoritate calificată, după aprobarea Parlamentului European”.

Așa cum am precizat în Introducere, art. 50 a urmat în mod logic și din rațiuni de simetrie prevederilor din art. 49, care reglementează intrarea (admiterea) în Uniune a țărilor europene extra-comunitare. La momentul introducerii sale,

probabil că nimeni nu-și imaginase că un astfel de articol ar putea fi activat vreodată (și cu atât mai puțin într-un viitor apropiat). Cum să fi vrut vreun stat să părăsească Uniunea, câtă vreme ea oferea condiții de liber schimb, de democrație și cooperare cum nu mai existaseră vreodată, avantajând pe toți membrii săi? În contextul politicii de extindere, cu deschiderile ei din ultimele decenii, Uniunea Europeană își privea viitorul cu gândul la art. 49, despre integrare.

Ținând mult la ideea de „consimțământ liber al statelor de a partaja suveranitatea”, Uniunea Europeană trebuia să lase posibilitatea oricărui stat membru de a hotărî, la un moment dat, să nu mai participe la construcția instituțională comună, revenind la gestionarea pe cont propriu a suveranității.

Nu în ultimul rând, introducerea art. 50 ar putea fi interpretată ca o stratagemă politică menită să-i determine pe cei mai notorii eurosceptici să-și caute o altă cale, scutind Uniunea de multiplele piedici pe care le-ar fi putut pune unei integrări tot mai accentuate. Altfel spus, art. 50 ar putea fi citit ca o „ininvitație la separare” adresată unor membri incomozi pentru Establisment.

4. Aplicarea articolului 50 TUE în cazul Brexit

Deși părea să aibă o semnificație legată strict de arhitectura tratatelor, articolul 50 din TUE a devenit unul de maximă relevanță europeană. Britanicii – euroscepticii de serviciu – l-au luat în serios și au decis să se separe de Uniune, după 43 de ani de apartenență. În momentul anunțării rezultatelor referendumului organizat în Regatul Unit, toată lumea a devenit preocupată de prevederile art. 50 TUE, întrebându-se ce va urma. Analiza alineatelor ne spune următoarele:

(1) „Orice stat membru poate hotărî, în conformitate cu normele sale constituționale, să se retragă din Uniune”.

Știm că Marea Britanie, deși este prima democrație modernă, din punct de vedere istoric, nu are o constituție în sensul tradițional al termenului, ci o „colecție” de norme juridice, adunate pe parcursul câtorva secole (începând chiar din veacul al XIII-lea) și ordonabile în trei mari categorii: Statute law, Common law și Conventional rules. Statutele cuprind următoarele documente: Magna Charta Libertatum (1215), The Petition of Rights (1628), Habeas Corpus (1679), Bill of Right (1689), Act of Settlement (1701), Parliament Act (1911, 1949) și The Statute of Westminster (1931). Dreptul jurisprudențial (Common law) cuprinde principii de factură constituțională pe care le-au stabilit tribunalele, în judecarea unor cazuri individuale de drept comun, devenite apoi precedente pentru cauzele ce au urmat. În fine, categoria numită Conventional rules (sau „obicei constituțional”) include

norme și obiceiuri care ghidează activitatea administrativă. Printre aceste norme, se află și consultarea populației prin referendum în problemele de mare importanță.

Trebuie spus, totuși, că organizarea referendumului pentru rămânerea în cadrul UE sau pentru părăsirea ei nu a avut la bază nici statutele, nici „obiceiul”, ci chiar o lege adoptată de Parlament: este vorba despre European Union Referendum Act 2015 (Legea privind referendumul pentru UE din 2015)(UK Public General Acts, 2015⁵). Legea dădea drept de vot pe această temă tuturor cetățenilor britanici din Anglia, Scoția, Țara Galilor și Irlanda de Nord, precum și celor aparținând Commonwealth-ului și având reședința pe teritoriul UK și al Gibraltarului. Prin legea menționată, se stabilea data limită până la care putea avea loc consultarea populară (31 decembrie 2017); pentru a se folosi de temă în campania electorală pentru alegerile generale din luna mai 2016, Premierul Cameron a anunțat data referendumului încă din 20 februarie. Scrutinul a fost fixat astfel pe 23 iunie 2016, iar întrebarea a avut următorul conținut: „Ar trebui Regatul Unit al Marii Britanii să rămână membru al UE sau ar trebui să părăsească Uniunea?”. Dacă guvernului (care a propus întrebarea) și Comisiei electorale a UK (care a aprobat-o) i-ar fi prisosit imaginația politică, ar fi putut la fel de bine să-l parafrazeze pe Hamlet: ”To be, or not to be, that is the question...”.

O caracteristică importantă a consultării populare fixate prin lege a fost aceea că, având de-a face cu un referendum pre-legislativ (adică organizat înainte de adoptarea de către parlament a deciziei asupra temei în discuție), el a avut doar caracter consultativ. Numai încăpățânarea conservatorilor eurosceptici și a naționaliștilor din UKIP a făcut ca lucrurile să ia o turnură catastrofică, prin tratarea rezultatelor referendumului ca și cum ar avea caracter obligatoriu.

Cât privește rezultatele, acestea au reflectat tensiunea politică existentă între componentele Regatului Unit, precum și între generații. Astfel, după ce tocmai ratase separarea de UK în 2014, Scoția a dorit să rămână în UE (62% voturi pentru); la fel a votat și Irlanda de Nord (55,7%), pentru a putea menține relația cu Republica Irlanda; în schimb, Anglia (exceptând Londra) a avut un scor pro-UE de doar 46,8%, iar Țara Galilor de 48,3%, fiind adeptele ieșirii din Uniune. Un mic teritoriu aparținând Regatului Unit, Gibraltarul, s-a pronunțat în proporție de 90% pentru rămânerea în UE, fiind interesat de păstrarea frontierei deschise cu Spania. Tinerii între 18 și 24 de

⁵ European Union Referendum Act (2015) a fost înaintat Camerei Comunelor de către ministrul de externe Philip Hammond, pe 28 mai 2015; proiectul a trecut de Camera Comunelor în a treia lectură, pe 7 septembrie; a fost avizat de Camera Lorzilor pe 14 decembrie, apoi a primit și acordul Reginei, pe 17 decembrie.

ani s-au pronunțat în favoarea UE în proporție de 60%, pe când persoanele de peste 65 de ani s-au pronunțat pentru rămânere în proporție de doar 40%.

Imediat după anunțarea rezultatelor, s-a redeschis rana irlandeză, vice-premierul de la Belfast punând problema reunificării insulei, caz în care Irlanda de Nord ar reentra în Uniune fără procedurile specificate în art. 49 TUE. La Edinburgh, premierul a amenințat cu organizarea unui nou referendum pentru independența Scoției. În interval de câteva ore de la aflarea rezultatelor, peste 3,5 milioane de cetățeni din tot Regatul au semnat o petiție online pentru a se organiza un nou scrutin, motivând că victoria taberei Brexit s-a bazat pe mai puțin de 60% din voturile valabil exprimate, în condițiile unei participări mai mici de 75% (Bocancea, 2016). Parlamentul nu a luat însă în discuție această petiție. Iar guvernul a decis că va pune în aplicare decizia celor 51,9% dintre votanții care au decis ieșirea din UE.

Procedura urmată a fost cea prevăzută de alin (2) al art. 50 TUE. Pașii parcurși au fost mulți, intens analizați și greu realizați, din cauza faptului că britanicii au trecut cu dificultate prin Parlament actele juridice specifice fiecărei etape pe care a presupus-o negocierea noului lor statut.

La o zi după referendum, liderii de la Bruxelles au reacționat printr-o declarație formală, diplomatică: „În cadrul unui proces liber și democratic, poporul britanic și-a exprimat dorința de a ieși din Uniunea Europeană. Regretăm această decizie, însă o respectăm” (Consiliul Europei, 2020a) , au spus Președintele Consiliului European, Donald Tusk, Președintele Comisiei Europene, Jean-Claude Juncker, Președintele Parlamentului European, Martin Schulz și premierul olandez, Mark Rutte – reprezentatul țării care asigura în acel moment președinția semestrială rotativă a Uniunii.

În cadrul reuniunii Consiliului European semestrial de la Bruxelles, din 28-29 iunie 2016, liderii țărilor membre au solicitat ca Marea Britanie să-și precizeze cât mai curând poziția, după referendumul din 23 iunie (European Council, 2016). Pe 8 septembrie, Președintele Donald Tusk a discutat la Londra cu noul premier britanic Theresa May, despre necesitatea de a pune capăt incertitudinilor, prin anunțarea unui calendar de negocieri UE-UK. Pe 2 octombrie, Theresa May declară că țara sa va activa articolul 50 TUE până la sfârșitul lunii martie 2017.

La reuniunea informală a șefilor de stat sau de guvern ai 27 de state membre, precum și a președinților Consiliului European și Comisiei Europene, desfășurată la Bruxelles pe 15 decembrie 2016, s-a decis faptul că procesul de retragere a Marii Britanii va fi controlat politic (din partea UE) de către Consiliul European (2016), iar negocierile vor fi gestionate de Comisia Europeană. S-a

stabilit, de asemenea, procedura de urmat: după invocarea art. 50 TUE de către UK, liderii țărilor rămase în UE stabilesc poziția lor de negociere și autorizează deschiderea tratativelor. Comisia Europeană își numește un negociator-șef (francezul Michel Barnier) (Consiliul European, 2020b).

Pe 29 martie 2017, Regatul Unit prezintă la Bruxelles notificarea privind activarea art. 50 TUE, iar Consiliul European reacționează printr-o Declarație privitoare la acest eveniment (Consiliul European, 2017a). La 31 martie, Consiliul trimite deja liderilor europeni Proiectul de orientări pentru negocieri, subliniind intenția de a ajunge la o separare amiabilă: „UE 27 nu urmărește și nu va urmări o abordare punitivă. Brexitul în sine este deja suficient de punitiv. După mai mult de patruzeci de ani de unitate, suntem datori unii față de ceilalți să facem tot posibilul pentru ca acest divorț să decurgă cât mai ușor cu putință”, spunea Președintele Tusk. Orientările au fost adoptate de Consiliul European special reunit pe 29 aprilie la Bruxelles (Consiliul European, 2017b).

La 22 mai, Consiliul reunit în formula UE 27 a adoptat decizia de autorizare a începerii negocierilor cu Regatul Unit privind Brexitul. La 19 iunie 2017, Michel Barnier, negociatorul-șef al UE, și David Davis, ministrul britanic al ieșirii din Uniunea Europeană, au deschis la Bruxelles prima rundă de negocieri privind Brexitul.

Pe data de 22 iunie, Consiliul European (destinat discuțiilor legate de articolul 50), în formula UE 27, a analizat cele mai recente evoluții în ceea ce privește negocierile desfășurate. Britanicii se confruntă deja cu primele efecte ale Brexitului, pierzând poziția importantă pe care le-o dădeau cele două agenții (relocate la Amsterdam și Paris).

În iulie, negocierile cunosc o a doua rundă, de 4 zile, finalizându-se pe data de 20, cu identificarea punctelor comune și a divergențelor dintre părți. Runda a treia a negocierilor se va desfășura între 28 și 31 august, iar cea de-a patra, între 25 și 28 septembrie. Între 9 și 12 octombrie, are loc runda a cincea. Pe 10 noiembrie se încheie runda a șasea, cu concluzia că, pe parcursul primei etape de negocieri, nu s-a avansat suficient în privința problemelor legate de drepturile cetățenilor, situația Irlandei și obligațiile financiare.

Pe 15 decembrie 2017, după ce negocierile au fost considerate satisfăcătoare, Consiliul European a decis trecerea la cea de-a doua etapă, adoptând orientările pentru aceasta. În consecință, au fost stabilite directivele de negociere, în cadrul Consiliului Afaceri Generale din 29 ianuarie 2018. Miniștrii UE 27 au stabilit ca, în perioada de tranziție, întregul *acquis* al UE să continue să se aplice Regatului Unit,

ca și când această țară ar fi un stat membru; totuși, fiind deja o țară terță, Regatul Unit nu va mai lua parte la funcționarea instituțiilor și la procesul de decizie al UE. Cu aceste directive aveau să înceapă negocierile din etapa a doua (runda a șaptea, din 9 februarie 2018).

Pe 28 februarie, Comisia Europeană a publicat Proiectul de acord de retragere dintre Uniunea Europeană și Regatul Unit. Proiectul includea textul privind perioada de tranziție, care se baza pe directivele de negociere suplimentare adoptate de Consiliu (articolul 50) la 29 ianuarie 2018. Acordul cuprindea șase părți și un protocol privind Irlanda/Irlanda de Nord. Aceste părți vizau următoarele domenii: dispozițiile introductive; drepturile cetățenilor; alte chestiuni legate de separare, cum ar fi mărfurile introduse pe piață înainte de data retragerii; regimul tranzitoriu; dispozițiile financiare; dispozițiile instituționale.

Pe 19 martie, negociatorii UE și ai Regatului Unit au prezentat o versiune de proiect de acord de retragere care ilustra progresele înregistrate. Apoi, pe 23 martie, Consiliul European, reunit în formula UE 27, a adoptat orientările privind cadrul viitoarei relații cu Regatul Unit după Brexit. Negociatorul-șef al Comisiei, Michel Barnier, i-a informat pe șefii de stat sau de guvern ai UE 27 cu privire la situația negocierilor privind Brexitul. Uniunea a reafirmat că își dorește un parteneriat strâns cu Regatul Unit, care să acopere cooperarea comercială și economică, securitatea și apărarea. Cu toate acestea, liderii UE 27 au remarcat că pozițiile Regatului Unit „limitează profunzimea unui astfel de parteneriat viitor” (Consiliul European, 2016).

Consiliul European din 29 iunie 2018 a analizat situația negocierilor legate de Brexit și a adoptat concluzii cu privire la progresele înregistrate. Membrii Consiliului au subliniat că e necesar ca lucrările să fie accelerate în vederea pregătirii unei declarații politice privind cadrul viitoarelor relații.

După mai multe runde de negocieri, desfășurate pe parcursul verii anului 2018, britanicii au tergiversat încheierea acordului cu UE, neacceptând condițiile privind frontiera cu Irlanda. Astfel, Consiliul European din 17 octombrie 2018 lua act de impasul negocierilor și reafirma încrederea în negociatorul european Michel Barnier. Relațiile cu guvernul conservator de la Londra deveneau astfel tot mai tensionate.

Împ de o lună, negocierile au fost accelerate, găsindu-se soluții acceptabile de către ambele părți la problemele divergente (în special, cea a frontierei cu Irlanda). Astfel, pe 15 noiembrie, Michel Barnier i-a predat lui Donald Tusk proiectul de acord privind Brexitul. La 22 noiembrie, președintele Consiliului European, Donald Tusk, a transmis statelor membre ale UE 27 proiectul de declarație politică de stabilire a cadrului viitoarelor relații dintre UE și Regatul Unit. Declarația fusese convenită la

nivel de negociatori și convenită în principiu la nivel politic, sub rezerva aprobării de către lideri. Consiliul European a avut imediat o reuniune extraordinară (25 noiembrie), pentru a aproba proiectul de acord și pe cel al declarației politice. În urma aprobării, Comisia Europeană lansează procedura pentru semnarea și încheierea acordului privind retragerea UK din UE (5 decembrie 2018).

Pe data de 11 ianuarie 2019, Consiliul a adoptat o decizie privind semnarea acordului de retragere. La 14 ianuarie, Tusk și Junker o anunțau pe Theresa May că sunt gata să semneze acordul de îndată ce el va trece de Parlamentul britanic. Graba privind încheierea acordului era motivată de împlinirea, pe 29 martie 2019, a celor doi ani de la activarea art. 50 TUE.

Pe 14 ianuarie, are loc un schimb de scrisori între Tusk și Junker, pe de o parte, și May, pe de alta; premierul britanic cere lămuriri și garanții suplimentare, în special în chestiunea irlandeză. În această linie de „finisare” a acordului, liderii menționați se reunesc la Strasbourg pe 11 martie 2019, unde convin asupra textelor a două documente: un instrument referitor la acordul de retragere, care oferă clarificări și garanții juridice privind natura soluției de protecție; o declarație comună în completarea declarației politice, care stabilește cadrul viitoarelor relații.

În pofida clarificărilor și garanțiilor, Camera Comunelor a respins pentru a doua oară Acordul de retragere, pe 12 martie, solicitând renegocierea lui. Însă UE se pronunțase clar pe această temă: nicio nouă negociere pe textul Acordului! Constrânsă de procedurile interne și aflată în criză de timp, Theresa May s-a văzut în situația de a solicita Consiliului European prelungirea cu trei luni a perioadei de doi ani pentru finalizarea retragerii ordonate (Consiliul European, 2019). Astfel, se invoca alineatul (3) din art. 50 TUE.

Răspunsul la cererea de prorogare a fost dat de Consiliul European din 21 martie. Liderii celor 27 de state membre au acceptat prelungirea termenului pentru Brexit până la 22 mai 2019, doar dacă Parlamentul britanic va aproba Acordul de retragere până la finalul lui martie; în caz contrar, amânarea se va face doar până la 12 aprilie 2019, așteptându-se ca Regatul Unit „să indice, înainte de această dată, o cale de urmat” (Consiliul European, 2019). Calea nu presupunea, în niciun caz, renegocierea Acordului de retragere convenit în noiembrie 2018.

Camera Comunelor a respins din nou Acordul de retragere, punând-o pe Theresa May în situația de a solicita Consiliului European o nouă prelungire a termenului pentru Brexit. Premierul s-a angajat să pregătească Regatul pentru alegerile europarlamentare, în situația în care Acordul nu ar fi aprobat până pe 23 mai; a reiterat, de asemenea, dorința de a avea o ieșire ordonată, nu una lipsită de un

acord. La summitul extraordinar din 10 aprilie, liderii UE au convenit ca termenul să fie prelungit până pe 31 octombrie 2019. Dacă acordul de retragere va fi ratificat de ambele părți mai devreme, Regatul Unit va părăsi UE în prima zi a lunii următoare.

În planul politicii interne a Regatului Unit, lunile de după expirarea termenului de doi ani au fost extrem de turbulente. Theresa May, căreia Camera Comunelor îi refuzase de trei ori aprobarea Acordului de retragere negociat în noiembrie 2018, s-a văzut contestată și în rândul propriului partid. Pentru a debloca lucrurile, pe 22 mai premierul propune parlamentarilor un „schimb”: să-i adopte Acordul de retragere și să declanșeze un al doilea referendum. Dar liderul Camerei Comunelor demisionează, aruncând în aer posibila înțelegere. Fiind tot mai izolată și fără perspectiva de a duce la bun sfârșit angajamentul de a retrage ordonat Regatul din UE, Theresa May se retrage de la conducerea Partidului Conservator, pe 7 iunie 2019. Succesorul ei Boris Johnson, îi va lua locul din 10 Downing Street, la 24 iulie 2019.

În acele zile tensionate, Reuniunea Consiliului European din 21 iunie se încheie cu decizia de a colabora, în perspectivă, cu noul guvern de la Londra, de a discuta pe marginea Declarației privind viitoarele relații dintre Regatul Unit și UE, dar de a refuza renegocierea Acordului de retragere.

După o lungă vară de negocieri, s-a ajuns la revizuirea convenabilă a protocolului privind problema irlandeză și a Declarației politice, pe 17 octombrie 2019. În aceeași zi, Consiliul European a aprobat modificările convenite de negociatori, iar pe 21 octombrie Consiliul Uniunii Europene a decis semnarea Acordului de retragere.

Între timp, cu promisiunea de a aproba în parlament acordul revizuit, guvernul britanic solicită o ultimă prelungire a datei pentru ieșirea din UE: 31 ianuarie 2020. Consiliul European a fost de acord cu cererea, precizând că retragerea s-ar putea face chiar de la 1 decembrie 2019 sau de la 1 ianuarie 2020, dacă acordul va fi ratificat în timp util de ambele părți.

Pe 24 ianuarie 2020, Președintele Consiliului European (Charles Michel) și Președinta Comisiei Europene (Ursula von der Leyen) au semnat la Bruxelles Acordul de retragere (Consiliul European, 2020). În aceeași zi, acordul a fost semnat la Londra de primul-ministru al Regatului Unit, Boris Johnson. Parlamentul European a votat Acordul pe 29 ianuarie, zi în care a confirmat ratificarea și Regatul Unit. Apoi, pe 30 ianuarie, Consiliul a adoptat, prin procedură scrisă, decizia privind încheierea acordului în numele UE.

După adoptarea sa de către părți, Acordul de retragere a intrat în vigoare odată cu ieșirea Regatului Unit din UE, pe 31 ianuarie 2020 la miezul nopții (ora

Bruxelles-ului). Așa s-a încheiat un capitol stânjenitor și trist din istoria Uniunii Europene, ca și din aceea a Regatului Unit al Marii Britanii și Irlandei de Nord.

5. Concluzii

Tratatul de la Lisabona (adoptat în 2007 și intrat în vigoare în 2009) a oferit Uniunii Europene o capacitate sporită de a acționa și de a obține rezultate în gestionarea afacerilor europene, în contextul extinderii către Est. De asemenea, modificările operate de Tratatul de la Lisabona în sensul democratizării UE au fost numeroase și consistente, printre ele putând menționa și introducerea articolului 50, referitor la posibilitatea oricărui stat membru de a părăsi Uniunea, printr-o procedură bine definită, care se raportează la reglementările naționale în materie de decizie politică majoră, precum și la cele europene, cu pașii specifici ai unei retrageri ordonate.

Art. 50 TUE a fost introdus pentru a mări gradul de democrație din interiorul Uniunii, dar și din rațiuni de tehnică legislativă de rang constituțional, în ideea că intrarea în UE (reglementată de art. 49 TUE) trebuie să aibă și o reglementare simetrică a ieșirii. Unii analiști au privit introducerea acestui articol în TUE ca pe o „invitație” adresată euroscepticilor de a părăsi Uniunea Europeană, în loc să rămână în cadrul ei și să-i blocheze mereu eforturile de adâncire a integrării.

Totuși, este de presupus că, atunci când a fost introdus art. 50 TUE, aproape nimeni nu credea că el va fi activat vreodată (sau măcar într-un viitor predictibil), căci Uniunea se afla pe un traiect al extinderii și al consolidării. Cu toate acestea, o promisiune politică făcută de conservatorii britanici, din rațiuni electorale, a condus în anul 2016 la declanșarea unui referendum privitor la apartenența Regatului Unit la Uniunea Europeană. Desfășurat pe 23 iunie 2016, referendumul a dat câștig de cauză celor care au dorit să părăsească Uniunea, cu un scor neașteptat de 51,9%, la o rată de participare de 72,2%.

Deși avea doar caracter consultativ, rezultatul referendumului a fost transformat de guvernul conservator într-un fel de „datum”, așa încât doi premieri (Theresa May și Boris Johnson) au perseverat în activarea art. 50 TUE și în ducerea la capăt a procedurilor de retragere, în pofida numeroaselor respingeri (trei la număr) venite din partea Camerei Comunelor. La capătul respectivelor proceduri, Regatul Unit a devenit mai vulnerabil economic și s-a expus tendințelor secesioniste din Scoția, Irlanda de Nord și Gibraltar. Uniunea Europeană a pierdut un membru important, iar marile probleme pentru care britanicii au crezut că este mai bine să părăsească Uniunea – migrația și securitatea internă – au rămas tot nerezolvate.

Morala acestui episod trist al istoriei UE este aceea că marile decizii nu trebuie lăsate la voia hazardului votului universal.

References

- ***. (2020). *Tratatul Uniunii Europene*. Ediția a 2-a, revizuită. Editura Universul Juridic.
- Barroso, J. M. (2012). *Discursul Președintelui Comisiei Europene la ceremonia de decernarea Premiului Nobel pentru Pace Uniunii Europene* (Oslo, 10 decembrie 2012). Europa.eu. http://europa.eu/about-eu/basic-information/eu-nobel/index_en.html
- Bocancea, S. (2004). *Instituții și politici publice în Uniunea Europeană*. Editura Cantes.
- Bocancea, S. (coord.), (2016). *Europa după Brexit*. Editura Adenium.
- Consiliul European. (2016). *O nouă înțelegere pentru Regatul Unit în cadrul Uniunii Europene*, Jurnalul Oficial al Uniunii Europene, C 69 I/1, 23.2.2016. Consiliul European. [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/PDF/?uri=CELEX:52016XG0223\(01\)&from=HR](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/PDF/?uri=CELEX:52016XG0223(01)&from=HR)
- Consiliul European. (2017a, martie 29). *Declarația Consiliului European (art. 50) cu privire la notificarea de către autoritățile britanice*. Consiliul European. <https://www.consilium.europa.eu/ro/press/press-releases/2017/03/29/euco-50-statement-uk-notification/>
- Consiliul European. (2017b aprilie 29). *EUCO XT 20004/17. Reuniunea specială a Consiliului European (articolul 50) (29 aprilie 2017) – Orientări*. Consiliul European. <https://www.consilium.europa.eu/media/21754/29-euco-art50-guidelines-ro.pdf>
- Consiliul European. (2019). *EUCO XT 20004/19. Reuniunea extraordinară a Consiliului European (articolul 50) (21 martie 2019) – Concluzii*. Consiliul European. <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/XT-20004-2019-INIT/ro/pdf>
- Consiliul European. (2019). *EUCO XT 20005/19*. Consiliul European. <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/XT-20005-2019-INIT/ro/pdf>
- Consiliul European. (2020a). *Brexit: Consiliul adoptă decizia de încheiere a Acordului de retragere*. Consiliul European. <https://www.consilium.europa.eu/ro/press/press-releases/2020/01/30/brexit-council-adopts-decision-to-conclude-the-withdrawal-agreement/>
- Consiliul European. (2020b, ianuarie 31). *Brexitul. Sinteza a Declarației de după reuniunea informală a celor 27 de șefi de stat sau de guvern, 15 decembrie 2016*. Consiliul European. <https://www.consilium.europa.eu/ro/policies/eu-uk-after-referendum/>
- EUR-Lex. (1967). *Tratatul de la Bruxelles (Tratatul de fuziune) (Tratatul de instituire a unui Consiliu unic și a unei Comisii unice a Comunităților Europene)*. EUR-Lex. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/?uri=LEGISSUM%3A4301863>
- EUR-Lex. (1987). *Actul unic european*. EUR-Lex. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/HTML/?uri=LEGISSUM:xy0027&from=RO>
- EUR-Lex. (1992). *Tratatul de la Maastricht privind Uniunea Europeană*. EUR-Lex. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/HTML/?uri=LEGISSUM:xy0026&from=ROT>

- EUR-Lex. (1997). *Document 11997D/TXT. Tratatul de la Amsterdam*. EUR-Lex. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/ro/LSU/?uri=CELEX:11997D/TXT>
- EUR-Lex. (2001). *Document 12001C/TXT. Tratatul de la Nisa OJ C 80, 10.3.2001, p. 1–87 (ES, DA, DE, EL, EN, FR, GA, IT, NL, PT, FI, SV)*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/?uri=celex%3A12001C%2FTXT>
- EUR-Lex. (2002). *Tratatul de instituire a Comunității Europene a Cărbunelui și Oțelului – Tratatul CECO*. EUR-Lex. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/?uri=legissum%3Axy0022>
- EUR-Lex. (2007). *Document C:2007:306:TOC. Jurnalul Oficial al Uniunii Europene, C 306, 17 decembrie 2007*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/?uri=OJ:C:2007:306:TOC>
- EUR-Lex. (n.d.a). *Document 11957A/TXT. Treaty establishing the European Atomic Energy Community*. EUR-Lex. <http://data.europa.eu/eli/treaty/euratom/sign>
- EUR-Lex. (n.d.b). *Document 11957E/TXT. Treaty establishing the European Economic Community*. EUR-Lex. <http://data.europa.eu/eli/treaty/teec/sign>
- European Council. (2016). *Statement by the EU leaders and the Netherlands Presidency on the outcome of the UK referendum*. European Council. <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2016/06/24/joint-statement-uk-referendum/>
- Manolache, C. (2018). *Europa: stat federal multinațional*. Editura Institutul European.
- Moravcsik, A. (2003). *Le mythe du déficit démocratique européen. Raisons Politiques*, 2(10), 87-105. <https://www.cairn.info/revue-raisons-politiques-2003-2-page-87.htm>
- Parlamentul European. (2009). *Tratatul de la Lisabona de modificare a Tratatului privind Uniunea Europeană și a Tratatului de instituire a Comunității Europene (JO C 306, 17.12.2007), intrat în vigoare la 1 decembrie 2009*. Parlamentul European. <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/ro/sheet/5/tratatul-de-la-lisabona>
- UK Public General Acts. (2015). *European Union Referendum Act 2015*. Legislation. <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2015/36/contents/enacted>